

A (bV) és (bVn) változó Pázmány Péter nyomtatott műveiben

Sinkovics Balázs

1. Bevezetés¹

A mai magyar beszélt nyelvben a *-ban/-ben* és *-ba/-be* ragoknak két változata van: inessivusi *-ban/-ben* és *-ba/-be* (bVn), valamint illativusi *-ba/-be* és *-ban/-ben* (bV) (Kontra 1998: 9, Németh 2008: 76–7). Az inessivusi *-ba/-be* a beszélt nyelvben kissé stigmatizált, az illativusi *-ban/-ben* hiperkorrekt (Kontra 1998: 9, Kontra szerk. 2003: 67). A magyar nyelvjárások atlasza mindkét funkcióban csak *-ba/-be* változatot mutat (Németh 2008: 102). Írásban viszont a két ragpár világosan elkülönül, és – talán ennek hatására – valamelyest a beszélt nyelvben is, bár inessivusban a *-ban/-ben* változat élőszóban nem vált kizárólagossá, még a választékos megszólalásokban sem (Mátyus 2011).

A nyelvtörténeti, történeti szociolingvisztikai kutatások alapján több évszázados stabil váltakozás tehető föl az írott és a beszélt nyelv között. A *-ban/-ben* végi *-n* törlés helytelenítése is régi: az inessivusi funkcióban álló *-ba/-be* ragot Geleji Katona István 1645-ös munkájától kezdődően sokan szóvá teszik, kifogásolják (Geleji Katona 1645: 11; KazLev. 13: 337–8; Riedl 1864: 113), és az illativusi *-ban/-ben* használata is korai, a XV. század óta adatható.

Tanulmányomban elsősorban Németh (2008) megállapításait alapul véve áttekintem a ragpár használatának alakulását, majd további adatokkal kiegészítem az érvelését. Ezt követően a XVII. század elejének néhány jelentős munkáját, Szenci Molnár Albert nyelvtanát, zsoltárfordításait és az általa kiadott Hanau Bibliát mutatom be e tekintetben, majd rátérek Pázmány Péter nyomtatásban megjelent műveire, és megvizsgálom, vannak-e különbségek a raghasználatban az eltérő időben megjelent műveiben. Végül röviden kitérek a XVII. századi nyelvi szabályozásra is.

2. Kutatástörténet

A *-ba/-be*, *-ban/-ben* ragok története sokáig nem került a nyelvtörténeti kutatások előterébe. Természetesen a határozóragok kialakulását tárgyaló munkákban szerepelt (Simonyi 1888: 50–106), és az irodalmi nyelvi vizsgálatokban is említés-

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.) 2021. Nyelvelmélet és dialektológia 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. ISBN 978-963-308-416-8. 39–56.

¹ Köszönöm a tanulmány két névtelen lektorának számos értékes megjegyzését, javaslatát.

szerűen föl-föltűnt azon jelenségek sorában, amelyek az irodalmi nyelv egységsülésének folyamatát mutatják be (pl. Szathmári 1968: 261, 293, 322, 350, 374), de részletesebb leírása sokáig váratott magára. Először a történeti nyelvtanban található alapos elemzés statisztikai adatokkal is alátámasztva a ragok ómagyar kori történetéről (Korompay 1992: 388–9, 397–400), majd Németh Miklós több munkájában is elemezte középmagyar kori forrásokban a ragok használatát, így a szegedi írni nyelv vizsgálatában ez volt az egyik kiválasztott változója (Németh 2004: 98–103). Néhány XVIII. századi változót vizsgáló újabb könyvében (2008) szintén részletesen foglalkozik a (bV) és (bVn) kérdésével. Az ómagyar kortól kezdődően áttekinti a ragpár használatát, szociokulturális hátterét, és rávilágít a váltakozás kialakulásának vélhető okaira (2008: 76–103). Újabban Berente Anikó (2016) a szegedi a boszorkányperekben vizsgálta a két rag előfordulását.

3. Történeti adatok

A *-ban/-ben* és a *-ba/-be* rag történetének bemutatásában nagyrészt Németh (2008: 76–103) kutatásaira támaszkodom, a tanulmány ugyanis összegzi a korábbi szakirodalom főbb megállapításait a váltakozásra vonatkozóan, s ehhez saját kutatásából származó XVI–XVIII. századi nyelvtörténeti adatok mellett a nyelvjárási adatokat is fölhasználta.

Az inessivusi *-ban/-ben* rag egy korábbi **belen* alakra mehet vissza, ebből alakult szabálytalan rövidüléssel a *-ben* (vö. HB. *paradifumben*), majd illeszkedéssel a *-ban* (GyS. *Koorfagbon*) (Korompay 1991: 291). Az illativusi *-ba/-be* rag a korai ómagyar korban még névutó (HB. *vilagbele*), a XIV. század végén viszont már nyilvánvalóan rag (Korompay 1991: 308). A rag végén található locativusi *-n*, illetőleg a lativusi *-á/-é* azt mutatja, hogy funkcióik eredetileg elkülönültek egymástól. Már az ómagyar korban megjelenik azonban a *-ban/-ben* ragnak *-ba/-be*, és viszont, a *-ba/-be* ragnak *-ban/-ben* változata. Ez tehát nem újabb keletű nyelvi változás, mivel már a kódexek korában is erős ingadozás volt a raghasználatban. A TNyt. törzsanyagában található *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok 31%-a nem felel meg az eredeti funkciónak, azaz nagyfokú keveredés figyelhető meg (1. táblázat).

	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	Összesen
<i>-ban/-ben</i> alak	481	76	557
<i>-ba/-be</i> alak	240	217	457
Összesen	721	293	1 014

1. táblázat. Az inessivusi és illativusi eset kifejezőeszközei a kódexekben (Korompay 1992: 397)

Korompay (1992: 398–9) szerint a kódexek a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* ragok használata alapján három csoportba rendezhetők: vannak a két ragot világosan megkülönböztető kódexek, például a Jókai-kódex, Bécsi kódex; vannak a mindkét funkcióban szinte csak *-ba/-be* ragot használó kódexek, mint például a Guary-kódex, Keszthelyi kódex, és vannak olyanok, amelyekben az illativusi alakok egy része is *-ban/-ben*, mint például a Margit-legenda.

Az ingadozás a kódexek korát követően, a XVI. századi nyomtatványokban is megfigyelhető. Kalcsó Gyula a korai nyomtatványok nyelvhasználatát vizsgálta, arra keresve választ, megfigyelhető-e valamilyen egységesülés a névszóragozásban, így többek között az inessivusi és illativusi ragokat is számba vette. Megfigyelései alapján a korpuszában szereplő nyomtatványok közül az illativusi *-ban/-ben* tizenkét műben kizárólagos, tizenhat másikban pedig 50% fölötti arányban található meg; bár ebből a huszonnyolc munkából húsz a debreceni nyomdában készült az 1570-es években. Az inessivusi *-ba/-be* általánosnak mondható, de csak hat műben kizárólagos, harminckilenc műben pedig nagyobb arányban van meg. Kalcsó kutatásai azt is mutatták, hogy a bibliafordításokban a legnagyobb az inessivusi *-ba/-be* aránya, a graduálékban és verses prózai művekben a legalacsonyabb. A korai nyomtatványokban ugyan gyakoribb az esetnek megfelelő raghasználat, de még nem mondható általánosnak (Kalcsó 2009: 95–100).

A (bV) és (bVn) változók kutatásának történetében Németh Miklós munkáit is meg kell említeni. Ugyan forrásai későbbiek, de az azokban kimutatható használat minden bizonnyal nem előzmény nélküli. Németh XVIII. századi forrásokat vizsgált, és azt tapasztalta, hogy ezekben mindkét ragnak mindkét változata előfordult. A szegedi írnioki nyelvben, a szegedi tanács jegyzőkönyvében (1717–1721) csak a *-ban/-ben* változat létezett: inessivusban kizárólagos, sőt illativusban is csupán 2 *-ba/-be* változat fordult elő a 45 *-ban/-ben* mellett. Vagyis az írott nyelvben lehetett valami normaféle e ragokra vonatkozóan is, amit az írniokok követtek, és ebben a normában a *-ban/-ben* változat kizárólagos volt. Németh kontrollforrása, az írott nyelvben kevésbé jártas lejegyzőtől származó fenyítő törvényszéki irat (1769) viszont erős ingadozást mutat: inessivusban a *-ban/-ben* változat 14-szer, a *-ba/-be* változat 12-szer található meg. E forrás lejegyzőjének is lehetett ismerete a normáról, mivel illativusban egyharmad arányban a *-ban/-ben* változatot használja (Németh 2004: 98–103; 2008: 88–91). Németh a XVIII. század eleji kuruc folyamodványok raghasználatát is megvizsgálta, és azt tapasztalta, hogy azok a szegedi tanács jegyzőkönyvvel mutatnak nagyfokú azonosságot, annak ellenére, hogy szerzőik különböző helyekről, különböző társadalmi rétegekből származnak. Ezekben is mindig *-ban/-ben* olvasható inessivusi és illativusi funkcióban egyaránt. Mindezek alapján úgy látszik, hogy az írnioki nyelv rejtett normája a *-ban/-ben* változat használatát írta elő (Németh 2008: 91–2). A Németh által vizsgált harmadik forrás Révay Erzsébet levelezése a XVII–XVIII. század fordulójáról. Ezekben illativusi funkcióban nagyjából 2:1 az arány a *-ba/-be* ragváltozat és a túlhelyesbítéses *-ban/-ben* változat között, vagyis a magánlevelekre nem jellemző az a sajátosság, hogy az

írott nyelvben illativusi esetben is csak a *-ban/-ben* változatot használják. Révay Erzsébet csupán 6%-ban használja inessivusban a *-ba/-be* változatot. Ennek alapján Németh feltételezi, hogy ismerte ugyan az inessivusi eset írott nyelvi jelölésével kapcsolatos rejtett normát, de magánleveleiben ez a norma nem érvényesült egészen (Németh 2008: 94–5). Németh szerint a hivatali nyelvben a szinte kizárólagos *-ban/-ben* alkalmas volt arra, hogy a hivatalos nyelvet elkülönítse a többi nyelvváltozattól (2008: 101). Németh kutatásait erősítik Berente vizsgálatai is, a szegedi boszorkányperek irataiban (1728–1744) szinte kizárólagos mindkét esetben a *-ban/-ben* rag (Berente 2016).

A MNyA. és a CsángA. mindkét funkcióban kizárólag *-ba/-be* változatot mutató XX. századi adatait és a kódexek ingadozó nyelvhasználatát összevetve Németh úgy véli, hogy a rag végén levő *-n* eltűnése a XIV. században kezdődhetett, és olyan stabil váltakozás alakulhatott ki, hogy a szóbeliségben inessivusban is a *-ba/-be* változat lett használatos, míg az írásbeliségben megjelent a túláltalánosító, illativusban is *-ban/-ben*-t használó változat (Németh 2008: 102). Sándor Klára valamivel korábbi időszakra datálja a változást. Szerinte az *-n* rag határozórag-funkciója a **belen* grammatikalizálódásával párhuzamosan fokozatosan csökken, mivel inessivusban a testesebb **belen* vált használatossá (Sándor 1998: 71).²

Németh Miklós szerint az általa vizsgált kései középmagyar kori források alapján a *-ban/-ben* változat használata mindkét helyhatározói esetben a XVIII. században „akár egy társadalmi-műveltségi markerként is felfogható. A beszélő-közösség írástudó részét két csoportra lehet osztani pusztán *e* rag írott nyelvi használata mentén: a magasabb iskolázottság és műveltség azonosítható a *-ban/-ben* rag gyakori, nem ritkán kizárólagos használatával, míg a korlátozott írott nyelvi jártasságnak felismerhető jele a *-ba/-be* gyakori, legfőképpen inessivusi értékű használata” (2008: 101). A nazálisos változat a kor műveltségi elitjének és a normatív grammatikáknak köszönhetően maradt meg az írott nyelvben, és a későbbiekben élőszóban is normatívvá válik (2008: 102). A kódexek, a korai nyomtatványok és a XVIII. századi szövegek vizsgálata alapján egy alakulóban levő norma vázolható föl. Az írott nyelvben a *-ban/-ben* változat gyakorisága nő, nemcsak inessivusi, hanem illativusi helyzetben is. A szegedi városi tanácsi szövegek és a Rákóczi Ferenchez írt kuruc kérvények alapján a hiperkorrekt illativusi *-ban/-ben* a norma részévé vált. Révay Erzsébet levelei alapján a magán-írásbeliségből a *-ban/-ben* nem szorult ki, de használata nem olyan következetes, mint a hivatalnoki nyelvváltozatban. Németh ebből arra következtet, hogy a „csak *-bVn*-t használó nyelvváltozatok inkább csak a hivatalosságban használt jogi-közigazgatási nyelvben léteztek”. A túlhelyesbítés oka lehetett a *-ba/-be* rag stigmatizáltsága, valamint feltételezhető, hogy az írástudók nem rendelkeztek alapos grammatikai ismeretekkel, bár a grammatikáirók világosan elkülönítették a két esetrag funkcióit (Németh 2008: 134–7). Ezzel szemben élőszóban nem

² Az *-n* rag superessivusi használatban, a *-ról/-ről* és a *-ra/-re*, valamint más *hol?* kérdésre felelő raggal és névutóval szemben stabilizálódik (Sándor 1998: 81).

válhatott normatívvá az inessivusi *-ban/-ben* változat (a későbbi adatok legalábbis ezt mutatják), és a két eset elkülönítése hosszú ideig írásban sem következtes.

Abban egyet lehet érteni Némethtel, hogy a *-ban/-ben* változat az írónki nyelvváltozatnak, a grammatikáiróknak köszönhetően maradt fenn, de a műveltségi eliten belül meghatározó szerepe lehetett a magyar nyelvű nyomdászoknak is (lásd erre Kalcsó 2009). A XVIII. század elején annak a néhány magyar grammatikának véleményem szerint nem lehetett nagy hatása. Úgy vélem, hogy a grammatikusok mellett fontos lehetett továbbá a két rag megkülönböztetésének szándékában az olyan műveknek a nyelvi hatása, mint például a magyar nyelvű Biblia vagy Szenci Molnár Albert zsoltárai. Éppen ezért nem hagyható figyelmen kívül az írott nyelvi normára nézve, hogyan alakul bizonyos nagy hatású szövegek, jelentős írók nyelvhasználata, az olyanoké, akik a későbbi évszázadokban folyamatos hivatkozási alapot jelentettek a mintaadó nyelvhasználatra.

A rag vizsgálatában a funkciók elkülönítése nem mindig egyszerű. Amint Kalcsó Gyula is megerősíti, szükség van a történeti szövegek értelmezéséhez bizonyos fajta nyelvi pótkompetenciára (vö. Forgács 1994), és még úgy sem állapítható meg minden esetben egyértelműen, hogy illativusi vagy inessivusi funkciónak értelmezhető-e a raghasználat (Kalcsó 2009: 95). Vannak esetek, amikor a vonzat eltér a maitól, esetleg mindkét eset megfelelő lehet, máskor – talán éppen a rag változatainak ingadozó használata miatt – a vonzathasználat is ingadozik: *bemegy vmibe ~ vmiben* (SzT. I: 778; NySz. II: 742), *eszében ~ eszébe vesz/jut* (NySz. I: 706–7; SzT. III: 450), *kezében ~ kezébe vesz/ad* (SzT. VI: 598–9), *végben ~ végbe visz* (NySz. III: 1211), *vki nevében ~ nevébe* (NySz. II: 972). Ezekben az esetekben mind a nazálisos, mind a nazális nélküli változat gyakori középmagyar kori szövegekben, akár ugyanabban a szövegben is ingadozik a kétféle megoldás. Ez jól beleillik mindabba, amit a nyelvi változatosságról a szociolingvisztikai felmérések mutatnak, nevezetesen hogy a változatok nemcsak közléshelyzet, téma és nyelvváltozat szerint váltakoznak, hanem ugyanannál a beszélőnél ugyanabban a megnyilatkozásban is váltakozva fordulnak elő. Mindazokat az eseteket, amelyekben nem tudtam egyértelműen megállapítani, hogy inessivusnak vagy illativusnak tekinthető-e inkább a kérdéses alak, például ha vonzatokban, állandósult kifejezésekben is variálódik, kihagytam a vizsgálatomból. Ez a vizsgált esetek kevesebb mint tíz százaléka.

4. A (bV) és (bVn) változók Szenci Molnár Albert műveiben

Szenci Molnár Albert munkái a (bV) és (bVn) változók XVII. század eleji történetében több szempontból is figyelemre méltók. Kiadta a zsoltárok fordítását (1607), javította a Károli-bibliát (1608), és írt grammatikát (1610) is. A formálódó irodalmi nyelvi norma szempontjából Szathmári István vizsgálta Szenci grammatikáját és nyelvét (Szathmári 1968, 2005: 103). Nyelvtanában – éppúgy, mint más grammatikáirók – elkülöníti *-ba/-be* és a *-ban/-ben* ragok funkcióit: *Debrecenbe megyen és Colofvárbán fűletett* (Szenci Molnár 1610: 190; Szenczi Molnár 2004: 413).

Ha megvizsgáljuk az 1590-ben megjelent Vizsolyi Bibliát,³ azt tapasztaljuk, hogy csaknem következetes a tekintetben, hogy inessivusban a *-ban/-ben*, illativusban a *-ba/-be* változatot használja. A vizsgált részekben csupán szórva-nyosan fordul elő, hogy inessivusban *-ba/-be* áll. Vannak olyan esetek, amelyekben egy mondaton belül váltakozik a rag két változata: 1Móz 25:9 *Eltemeték ... Soár fiánac mezeieben, melly Mamre ellenébe vala*; 1Móz 26:1 *Lón pedig nagyéhfég abban az tartománba*, és találunk olyat, mint a fentebb említett ingadozó vonzat: Józs 2:1 *vegyétec iól ešetekben*. Az inessivusi *-ba/-be* esetében nem zárható ki a tévesztés vagy a nyomdahiba lehetősége sem, gyakori ugyanis a *-ban* rag rövidítéses *-bã* jelölése.⁴ A Szenci Molnár által javított változat, a Hanai Biblia ugyanezeket a megoldásokat tartalmazza (2. táblázat), vagyis a kérdéses helyeken Szenci nem javította a szöveget.

	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ban/-ben</i> alak	109	6
<i>-ba/-be</i> alak	5	70

2. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok a Hanai Bibliában

Az írott nyelv normája szempontjából különösen érdekes az, amire Stoll Béla világított rá. Stoll szerint Szenci Molnár naplójának magyar nyelvű bejegyzéseiben következetlenül használja a *-ba/-be*, *-ban/-ben* ragokat: *mentem Debrecenben, laktunk Szombatba* (Stoll 1971: 410). Ezt a megállapítást véleményem szerint pontosítani kell annyival, hogy inessivusban ugyan váltakozva használja a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragokat, de illativusi *-ban/-ben*-t nem találtam (Szenci, Napló), kivéve a *mentem Debrecenben* szókapcsolatot,⁵ amely kétszer is előfordult a vizsgált részekben.⁶ Amint arra Stoll rámutat, Szenci Molnár a Psalterium I. és II. kiadásában szinte mindenhol a *-ban/-ben* változatot használja; a III. kiadásban a *hová?* kérdésre felelőket viszont már *-ba/-be* formára javítja. Ez a grammatikájában megfogalmazott különbségtételnek felel meg, és nagyfokú tudatosságra vall (Stoll 1971: 410).

Szenci Molnár nyelvtana meghatározó a későbbi nyelvtanírói hagyományban, mind a tudományos, mind az iskolai nyelvtanok körében (C. Vladár 2016: 41), sőt Rátkay György 1611-ben Szencinek írt levele szerint Pázmány

³ Forrás: *Vizsolyi Biblia* (1590) és *Hanai Biblia* (1608): 1Móz 25–27, 2Móz 3–6, Józs 1–4, 1Sám 17–18, Mt 14–15, Lk 7–8.

⁴ Kalcsó Gyula (2018: 87) nagyobb korpuszon, az Újszövetség alapján viszont azt állapítja meg, hogy „mind az inessivusi *-ba/-be*, mind a (hiperkorrekt) illativusi *-ban/-ben* alakok előfordulnak, akár ugyanazon szóalak esetében is [...] A *-ban/-ben* alakok kismértékű túlsúlya arra utalhat, hogy a hiperkorrekció a vizsolyi bibliában is jellemzőbb”.

⁵ Szenci Molnár nyelvtanában a vonatkozó helyen az egyik példa: *Debrecenbe megyen* (Szenci Molnár 2004: 413).

⁶ A XVI–XVIII. szövegekben a *megy*, *bemegy* mellett *-ba/-be* és *-ban/-ben* vonzat egyaránt előfordul.

Péter is ismerte (Dézsi 1898: 366 – idézi Szathmári 1968: 229). Mindemellett Szenci nyelvi hatása művei révén – amelyek számos kiadást megértek – jelentősnek tartható (Szathmári 1968: 229).

5. Pázmány Péter munkássága

Mielőtt Pázmány kiadott munkáinak elemzésére rátérek, szükségesnek látom néhány szót szólni írói módszeréről, és a kiadványok helyesírásáról alkotott véleményéről is. Pázmány számos művet írt és adott ki, nem egyet életében többször is. Későbbi műveibe beépítette korábbi munkáit, és mind stilisztikai, mind helyesírási tekintetben változtatott rajtuk. Amint Hargittay kiemeli, Pázmány „mindig a nyelvi modernizálás irányában változtat”, és a változtatásai tudatosak, amint arról több művének bejegyzései árulkodnak (Hargittay 2009, 2019: 26–7). Pázmány folyamatosan hivatkozik saját munkáira, idézi őket, a korábbiakat beledolgozza későbbiekbe, hol szó szerint, hol kisebb-nagyobb változtatásokkal. Egyidőben több munkát írt, amelyek megjelenése akár több évvel is eltér. Így például egyszerre dolgozott a Tíz bizonyosság, az Imádságos könyv és a Keresztyéni felelet néven ismert munkáin is (Ajtkay 2016: 224–6).

Pázmány fontosnak tartotta, hogy munkái szándékának megfelelően jelenjenek meg. A nyomtatás sajtóhibáit többször is szóvá tette. Tudjuk, hogy Pázmány nem minden munkáját tudta személyesen nyomon követni, és nem mindig volt magyar nyomdásza vagy korrektora sem. Az idegen nyomdászt, pontosabban tévesztéseit meg is említi Pázmány a Feleletben, *Az keresztien olvasónak* címezve:

„... soc helien az niomtatasba fogiatkozasoc estec, az igiknec, es bötüknec el valtoztatasaba, meg zaggasaba, özue foglalasaba, el hagianasaba, hozza adasaba: Kinec oka lön, nem chiac hogi, az köniü niomtato Magyar nieluet nem tud, de azis, hogi en magam tauul leuen az Typographustul, nem vigazhattam ugi rea a' mint akartam volna: Ennec okaert, miuelhogi vöttem ezembe, hogi igen hazontalan dolog, az köniüben történet fogiatkozasokrül hozzü laistromot cinalni, holot ezt senki meg sem tekinti, chiac kéz irással corrigaltam meg az Derec fogiatkozasokat, soc aprolek vetkeket, mellieket akar kijs ezebe vehet, helien hagian:” (Felelet, 27)

Az Imádságos könyv 1610-es kiadás végén *Az Nyomtatásban eset fogyatkozásoknak meg igazítása* címmel szintén hasonlóan ír Pázmány:

„Aprólék vétkek estek az nyomtatásban miuelhogi ritkán forgolódhattam én magam az Nyomtatók körül, mellyeket az kegyes oluasó künnyen eszében vehet, és magátülis helyére hozhat.”

Ugyanígy az 1631-es kiadás végén:

„Ezeken-kívül-is estek aprólék fogyatkozások a’ Nyomatatók-miatt, a’ bőűknek el-változtatásában, az igéknek el-szagatásában vagy egybe-foglalásában, mellyeket laistromba nem írtam: azokat a’ kegyes Olvaso könnyen helyére viheti.”

(Idézi: Bajáki 2006: 58)

Vagyis ahogyan ezek alapján Bajáki (2006: 58) megállapítja: „az imádságos könyv szövege Pázmányé, de annak formába öntése a nyomtatók munkája”. Hargittay Emil (2019: 27) is hangsúlyozza a kiadók szerepét, amikor azt írja: „a három évtized alatt végbemenő és a magyar irodalmi nyelv átalakítására vonatkozó helyesírási-nyelvi modernizációban kiadói korrektorainak jelentős szerep jutott”. (Általában a nyomdászok szerepét a különféle szövegek megváltoztatásában egyébként már Trócsányi Zoltán 1954 is tárgyalta.) Jelen dolgozat szempontjából ugyanakkor azt is érdemes figyelembe venni, hogy egy magyarul nem tudó nyomdász nyelvileg nagy valószínűséggel jobban követte az eredeti kéziratot, és ha betűtévesztések vannak is, grammatikai tekintetben nem változtatott a szövegen. Ez Pázmány esetében a grazi kiadványai esetében jogosan föltehető.

Pázmány helyesírását és műveinek helyesírását – illetőleg a kettő közötti viszonyt – Kovács Gergely alapos tanulmányában mutatja be, és vizsgálatai alapján úgy tűnik, újra kell értékelni mindazt, amit Pázmány helyesírásáról tudunk. Kovács szerint Pázmány helyesírása, legalábbis levelei alapján, az évek során alig változott, nem úgy, mint nyomtatott műveié. Idézi Pázmánynak a helyesírásra vonatkozó megjegyzését a Tíz bizonyság című munkájából: „nem minnaian egy forman iriac, vgian azon szotis ... effele aprolekra nem viseltem nagy gondot”, ami arra utal, hogy helyesírási kérdésekre akkor még nem nagyon ügyelt (Kovács 2003: 12). A mű nyomtatott szövegét kéziratosszerű helyesírási javításokkal és leveleinek helyesírásával összevetve Kovács azt állapítja meg, hogy a javításokat a nyomdai előkészítés során valaki más, de nem Pázmány tehetette (i. m. 13–4). Összegzésében úgy véli, hogy a Pázmány helyesírására és kiadott műveinek helyesírására vonatkozó megállapításokat a továbbiakban külön kell választani (i. m. 23).

Amikor tehát a Pázmány munkáiban előforduló *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragokról tesz megállapításokat, azok mindig a nyomtatott művekre vonatkoznak, nem pedig Pázmány Péter nyelvhasználatára.⁷

⁷ Pázmány leveleinek nyelvhasználatát is érdemes lenne megvizsgálni, de a XIX–XX. század fordulóján megjelent Pázmány Péter összes munkái I–VII. (Budapest, 1894–1905) nem megbízható kiadás (Hargittay 2009), saját kezű leveleinek betűhű kiadásához pedig nem tudtam hozzájutni.

6. Az inessivusi és illativusi ragok Pázmány nyomtatott műveiben

Az elemzéshez Pázmány nyomtatásban megjelent műveit vettem alapul. 1603-tól 1636-ig, a prédikációk megjelenéséig minden időszakból kerültek be művek a vizsgálatba. A források részletes felsorolása a dolgozat végén olvasható. Mindegyik Pázmány-műből három különböző helyről összesen kb. 50 oldal terjedelmű szövegeket néztem át. (A többször kiadott műveknek, mint az Imád-ságos könyv vagy a Kalauz, ugyanazokat a részeit néztem meg.) Ez az egyes munkákat illetően változó arányú mennyiség, például a Bizonyos okoknak majdnem fele, a Kalauznak viszont kevesebb, mint egytized része. Ahol lehetőségem volt, az eredeti kiadásokat néztem meg, néhány esetben a kritikai kiadást, amely betűhűségekre törekszik.

Pázmány Péter nyelvéről először Kiss Ignác írt igen részletes tanulmányt. A vizsgált ragokat illetően azt állapítja meg, hogy azok Pázmánynál „nincsenek szorosan megkülönböztetve”, bár általában az esetnek megfelelően használja őket. Kiemeli azt is, hogy „különösen szólásmódokban” keverednek: *fülében rágom, árúban bocsájt* (Kiss 1879: 192). Büky Béla Pázmány kéziratos javításairól írt alapos összefoglaló tanulmányt, amelynek itt csak a vonatkozó részeit idézem. A Tíz bizonyosság 1605-ös kiadásának akadémiai könyvtári példányában néhány oldalon tollal Pázmány – vélhetően későbbi időből származó – javításai olvashatók. Büky arra mutat rá, hogy a szövegben minden esetben, tehát inessivusban is a *-ba/-be* változat áll, Pázmány azonban az összes ragot *-ban/-ben*-re írta át. A Setét hajnalcsillag 1627-es kiadásának egyik példányát elejétől végéig javította. Ebben a műben is az összes *-ba/-be* ragot *-ban/-ben*-re módosítja (Büky 1962: 353–4), vagyis a Németh (2004: 7) által írónoki nyelvváltozatnak nevezett – bár egy századdal későbbi – normával megegyezően javít. Büky szerint a Kalauz második kiadásától (1623) kezdve minden művében elkülönülnek a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragok, a kézirataiban azonban illativusban is *-ban/-ben* változatot ír, a következetes használat tehát vagy a nyomdásznak, vagy a korrektornak köszönhető (Büky 1962: 355).

Előljárójában érdemes azt is kiemelni, hogy a ragok gyakorisága különbözik. Az inessivusi eset jóval gyakoribb, mint az illativusi, ezért felületen olvasással arra a következtetésre is juthatunk, hogy egyes művekben nem fordul elő *-ba/-be* rag – mivel oldalakon keresztül csak inessivusi esetekkel találkozunk. Pázmány korai munkáit megvizsgálva a következő képet kapjuk (3–6. táblázatok).

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	35	93
<i>-ban/-ben</i> alak	15	74

3. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok Pázmány Feleletében (1603) (db)

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	41	231
<i>-ban/-ben</i> alak	7 ⁸	8

4. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok Pázmány Tíz bizonyságában (1605) (db)

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	34	115
<i>-ban/-ben</i> alak	7	13

5. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok Pázmány Imádságos könyvében (1606) (db)

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	40	174
<i>-ban/-ben</i> alak	0	8

6. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok a Keresztyéni feleletben (1607) (db)

1603-ban megjelent első munkájában illativusi és inessivusi funkcióban is előfordul mindkét rag. Inessivusban többségben van a *-ba/-be* változat, de azt is ki kell emelni, hogy inessivusban a ragok majdnem fele, 44%-a *-ban/-ben*, vagyis mindkét változat megjelenik. A Felelet egyik példánya tartalmazza Pázmány javításait, de a kritikai kiadás alapján a *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragokat illetően nincsenek javítások (Báthory–Hargittay szerk. 2014: 28–39).

A másik három munka átnézett részeiben már azt látjuk, hogy a *-ban/-ben* ragok száma nagyon alacsony, az egyikben a *kétségben esik* frazémától eltekintve illativusi szerepben nem fordul elő, a Keresztyéni feleletben pedig egyáltalán nem találtam illativusi szerepben *-ban/-ben* ragot. A kisszámú inessivusi *-ban/-ben* helyhatározói szerepben éppen úgy megvan, mint elvontabb határozóként: *mint a madar a lépben; egy éjjél korban; 1521. esztendeoben latta volna; Misen baluanit imadott; az Isteni szolgalatban tunia; Christusban valo hit* (Tíz bizonyság); *az Asiaban lakozo hiuek; Magiari Istuan ellen irt keoniuemben; valami hasznos imatsagh vagion bennünc, auagy a megh holt szentekben; magaban bizakodo* (Keresztyéni felelet). A Grazban kiadott két munkához (Tíz bizonyság, Keresztyéni felelet) nagyon hasonló a Pozsonyban kiadott *Öt szép levél* (Pozsony, 1609): a *-ba/-be* szokásos funkcióiban 26-szor, inessivusi használatban 113-szor fordul elő, emellett van 14 *-ban/-ben* is inessivusi funkcióban,

⁸ Ezek mindegyike a *kétségben esik* frazéma. Az átnézett részekben emellett 6 alkalommal *kétségbe esik* változatban is előfordul.

azaz a beszélt nyelvben föltételezett változat dominál. Azt is meg kell említeni, hogy az ugyanebben az évben, 1609-ben Pozsonyban kiadott Megrostálás illativusban 14 *-ba/-be* mellett 8 *-ban/-ben* ragot, inessivusban 49 *-ba/-be* mellett 75 *-ban/-ben* ragot mutat.

Ezektől egészen eltér az ugyanebben az évben Nagyszombatban kiadott Az Nagi Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene. Illativusban is nagy arányban a *-ban/-ben* ragot találjuk, bár mindkét rag mindkét esetben előfordul (7. táblázat). Következetesség nem látszik, akár egy mondaton belül is váltakozik a két forma: *sem vetekbe, sem istennec haragiában nem eshetic; es Iesvs Christvsban, ő egy fiaban, mi Vrunkba.*

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	4	35
<i>-ban/-ben</i> alak	17	45

7. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok a Calvinus hiszekegye c. műben (1609) (db)

A Kalaúz 1613-as kiadásában, amely szintén Nagyszombatban jelent meg, teljesen más képet látunk. Szinte kizárólag *-ban/-ben* ragot találunk minden funkcióban. A 400 fölötti *-ban/-ben* raggal áll szemben 20 illativusi *-ba/-be* (ennek a fele az *egybe: egybe foglal/szerkeszt/hord*), valamint 7 inessivusi *-ba/-be* (pl. *1600. esztendőbe, Lengyel Király idejébe*). Nagyjából hasonló arányokat találunk a Csepregi szégyenvallásban (Prága, 1616) is: 200 fölötti inessivusi és illativusi *-ban/-ben* rag mellett csak 12 *-ba/-be* rag található (illativusi és inessivusi funkcióban egyaránt). Ezzel egyezik továbbá a raghasználat az Igazságnak győzedelme (Pozsony, 1614) és a Rövid felelet (Pozsony, 1620) című munkákban is. Fontosnak tartom azt is kiemelni azonban, hogy – talán a mű jellege miatt – az Igazságnak győzedelme vizsgált részeiben 110 inessivusi (és 8 illativusi) *-ban/-ben* mellett csak 4 illativusi és 4 inessivusi *-ba/-be* áll. A Rövid feleletben pedig a 135 előfordulásból csupán 11 eset tekinthető illativusnak, és ebből 5 *-ba/-be*, 6 pedig *-ban/-ben*. Ez felületes olvasással azt a benyomást keltetheti, hogy e két műben szinte kizárólag a *-ban/-ben* rag fordul elő.

A Kalaúz 1623-as kiadásában, a Két rövid könyvecskékben (Bécs, 1626) viszont már illativusi *-ban/-ben* ragot szinte nem találunk (8. táblázat), és a Setét hajnalcsillag (Bécs, 1626) is arányaiban ugyanezt mutatja.

	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	25	–
<i>-ban/-ben</i> alak	2	161

8. táblázat. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok a
Két rövid könyvecskében (1626) (db)

A Bizonyos okok (Bécs, 1631) szintén egyértelműen elkülöníti a két ragot, a mai használatnak megfelelően, a vizsgált részekben egyetlen eltérésre sem akadtam. Pázmány prédikációjában (Pozsony, 1636) és a Kalauz harmadik kiadásában (Pozsony, 1637) is ugyanazt tapasztaljuk, hogy az illativus és az inessivus kifejezése következetesen elkülönül: előbbire a *-ba/-be*, utóbbira a *-ban/-ben* változatot használja.⁹

7. Összefoglalás

Összességében azt mondhatjuk, hogy Pázmány nyomtatott műveiben a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* ragok használatában három korszakot különíthetünk el. Az 1600-as években mind inessivusban, mind illativusban főképpen a *-ba/-be* rag fordul elő, akár Grazban, akár Pozsonyban adták ki a művet. Az 1610-es években megjelent művekben illativusban is túlnyomó arányban vannak a *-ban/-ben* ragok, majd az 1620-as évektől a mai használattal egyeznek meg (jóformán kivétel nélkül), akár Pozsonyban, akár Bécsben, akár Prágában jelent meg egy-egy mű. Kalcsó rámutat arra, hogy adatbázisa szerint az illativusi *-ban/-ben* használata a debreceni nyomda kiadványaiban nagy arányú, de azt is hozzáteszi, hogy ebben akár a verses próza mint forma is szerepet játszhatott (Kalcsó 2009: 98). A nyomdászok szerepe némely esetben Pázmány műveinek megformálásában is föltehető: a Csepregi szégyenvallás (Prága, 1616) minden funkcióban *-ban/-ben* ragot tartalmazó megoldása jellemzi Lépes Bálint munkáját is, amely a Csepregi szégyenvalláshoz hasonlóan szintén Prágában jelent meg Sessius Pálnál 1616-ban (Lépes 1616).

A nyomdák szerepe kapcsán néhány pozsonyi kiadványt is meg kell említenem. A Pozsonyban 1609-ben megjelent *Öt szép levél inessivusban* a *-ba/-be* dominanciáját mutatja, az ugyanott, ugyanakkor kiadott *Megrostálás* nagyobb arányban tartalmaz inessivusi *-ban/-ben*-t, az 1610-es, szintén pozsonyi *Imád-ságos könyvben* már a *-ba/-be* ragok helyett is túlnyomórészt (bár nem kizárólagosan) *-ban/-ben* ragok állnak. Ez utóbbi tendencia érvényes Veresmarty Mihály egy évvel később, szintén Pozsonyban kiadott művére is (Veresmarty 1611). (Veresmarty művének helyesírása egyezik a Kalauz 1613-as kiadásáéval, l. Kovács 2003: 14–15.)

Pázmány műveinek nyelvi hatása jelentős, helyesírásuk a katolikus helyesírás alakulására szintén meghatározó, és a későbbi korokban gyakran hivatkoztak

⁹ Csupsán egy prédikációhoz, A Pünkösöd után X. vasárnap első prédikáció címűhöz jutottam hozzá.

rá, mint akinek stílusa, nyelve mintaadó. Nem egy művét halála után többször is kiadták, így nyelvi hatása ilyen módon is érvényesülhetett.

Az adatok azt mutatják, hogy a két rag megkülönböztetése fokozatosan részévé vált az írott normának: nemcsak a grammatikáírók rögzítik, hanem megjelenik írott, illetőleg nyomtatott művekben is. Amint arra Németh is rávilágít, a grammatikáírók észrevették a szóbeli és írásbeli használat közötti eltérést, mert a korai magyar nyelvtanok már rögzítik a két rag funkciókülönbségét (Szathmári 1968: 293, 322, 350; vö. Németh 2008: 84), Geleji Katona pedig külön is felhívja a figyelmet arra, hogy a *-ban/-ben* rag végéről az *n* „elidaltathatik”. Ennek a megállapításának azonban van néhány érdekessége: az *n* törlésénél az *elidáltathatik* szót használja, vagyis nem tartja kizárólagosnak az *n* nélküli változatot. Ha aposztróffal jelzi a rag végi *n* eredeti jelenlétét (*Szebenybe*, *Német-országba*), akkor az föltételez egy olyan korábbi nyelvállapotot, amelyben illativusban is *-ban/-ben* volt a rag alakja. Ezen felül Geleji egyformán jelöli az illativusi határozókat (*Szebenybe*, *Német-országba*) és az elvont határozók *-ban/-ben* ragját (*indultunkba*, *mentünkbe*) (Geleji 1645/1866: 301–2; Németh 2008: 86). Ez az érvelés magyarázza azt is, miért vannak olyan művek – már a kódexek korától kezdve –, amelyek csak a *-ban/-ben* változatot használják. Szerzőik, kiadóik úgy vélték, hogy a „romlott” beszélt nyelvhez képest írásban törekedni kell a pontosságra.

A norma XVII. század végi tudatosságára utal Misztótfalusi Kis Miklós azon megjegyzése, amelyben mentegeti Szenci Molnárt. „Sokan megsértik ezt a szabályt [ti. a *-ba/-be* és *-ben/-ben* megkülönböztetését], összezavarván az ellentétes értelmű *-be* és *-ben* ragot, egyiket a másik helyett használva, mint *beméne a házba* helyett *a házban*, *aluszok vala a hajóba*, *hajóban* helyett, *a városba voltam*. Ez a Zsoltáros-könyvben inkább elnézhető hiba, ahol a rímelés kényszeríti a költőt ilyen szabadosságra, azonban prózában ki merészelné ezt a helyesírás pontos ismerői közül? Mekkora tévedés latinul ezt mondanod *ingredere in domo* vagy *in pagum habitat*, éppilyen, ha ezt mondd vagy írod: *eredj a házban*, *a faluba lakik!*” (Tótfalusi Kis 1697/1985: 263) Ez az eszme-futtatás az 1685-ös Biblia helyesírási elveinek védelmében írt műből származik. Misztótfalusi Kis arra hivatkozik, hogy ha két rag van két funkcióban, azokat különítsük el, és ezt megtámogatja a latin nyelv analógiájával is. Az idézet végén azonban nemcsak írásban, hanem a szóbeli megnyilatkozásban is megköveteli a különbségtételt. A korai nyelvtanok és nyelv művelő munkák közül kiemelem még Tsétsi János, Misztótfalusi Kis tanítványának és helyesírási elvei terjesztőjének vélekedését. Szerinte a két rag megkülönböztetésének szabálya „kiterjeszhető a szólás helyes módjára is” (Tsétsi 1708/2009: 33), azaz beszédben is az írott nyelv követését írja elő. Tsétsi azért is érdemel figyelmet, mert műve Pápai Páriz Dictionariumának függelékeként jelent meg először, és műve a későbbi kiadásokban is megtalálható (C. Vladár 2009: 11).¹⁰

¹⁰ Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy emellett a XVIII. század első felében az írónoki normában mindkét funkcióban a *-ban/-ben* változat volt használatos.

Az itt felvázolt képet azonban módosíthatja Pázmány saját kézzel írt leveleinek vizsgálata, tudniillik, hogy azokban a nyomtatványoknak megfelelő változás tetten érhető-e. Emellett ugyancsak érdemes lenne megnézni a Pázmány műveit kiadó nyomdák további kiadványait is, hogy mennyire egységesítették a megjelent műveket helyesírási és más tekintetben.

Források

- Bizonyos okok = Pázmány Péter: *Bizonyos Okok, mellyek erejétől viseltetven egy fő ember, az új vallások töreiből ki-feslet: es az Romai Ecclesianak kebelébe szállot*. Poson [Pozsony]. 1631.
- Calvinus hiszekegye = Pázmány Péter: *Az nagy Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene Az az: Az Calvinus értelme szerent való igaz magiarazattia az Credonac: Mely, az Caluinus tulaidon könyveiből, hyuen es igazán egybe szedettet, az caluinista Atiafiaknac lelki eppületekre, es vigasztalásokra S. T. D. P. P.* [Sacrae Theologiae Doctor Petrus Pázmány 'Pázmány Péter, a szent teológia doktora']. Nagy-Szombat. 1609.
- Csepregi szegyenvallás = *Csepregi Szegyenvallás. Az az Reovid Felelet, melyben az Csepregi hiusagoknak, Kőzégi tóldalékit, verőfényre hozza Pazmany Peter*. Praga [Prága]. 1616.
- Felelet = Pázmány Péter: *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére (1603)*. Sajtó alá rendezte: Hargittay Emil. Budapest. Universitas. 2000. (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 1.)
- Hanai Biblia = *Szent Biblia azaz Istennek O es Uy Testamentomanac prophetac és apostoloc által megíratott szent könyvei*. Magyar nyelvre fordította és előljáróbeszéddel ellátta: Károli Gáspár 1590-ben. Igazgatta, megjobbította és dedikációval kiadta Szenci Molnár Albert 1608-ban. Hasonmás formában megjelent Ötvös László gondozásában 1998-ban. Debrecen. 1998.
- Igazságnak győzedelme = *Az igazságnak gyeozedelme. Mellyet az Alvinci Peter tvkeoreben meg mutatott. Pazmany Peter*. Poson [Pozsony]. 1614.
- Imádságos könyv 1606 = *Keresztyeni imadsagos keonyv. Mellybe, szep aytatos keoneorgesek, haladasok, es tanvsagoc foglaltatnac*. Widmanftadius Georgi. 1606.
- Imádságos könyv 1610 = Pázmány Péter: *A keresztyen imadsagos keonyv, melyben szep aytatos keonyeorgesek, es tanvsagoc foglaltatnac. Irattatot Pazmany Petertwl*. Poson [Pozsony]. 1610.
- Imádságos könyv 1631 = *Imadsagos könyv mellyet írt, es most negyedszer ki-nyomttattott, Pazmany Peter, cardinal, es esztergami Ersek*. Poson [Pozsony]. 1631.
- Kalauz 1613 = Pázmány Péter: *Isteni igazsagra vezzerleo kalavz*. Poson [Pozsony]. 1613.
- Kalauz 1623 = Pázmány Péter: *Igassagra vezzerlő kalavz*. Poson [Pozsony]. 1623.
- Kalauz 1637 = Pázmány Péter: *Hodoegus. Igazsagra-vezzerlő kalauz*. Nagy-Szombat. 1637.

- KazLev. 13. = *Kazinczy Ferenc levelezése XIII*. Közzéteszi Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1903.
- Keresztyéni felelet = Pázmány Péter: *Keresztyéni felelet a megdűcsöült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásokrul (1607)*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Ajkay Alinka. Budapest. Universitas Kiadó. 2016. (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 8.)
- Két rövid könyvecskék = Pázmány Péter: *Az Sz. Irasrvl, es az anyafzentegyházrul, két rövid könyvecskék*. Bech [Bécs]. 1626.
- Lépes 1616 = Lépes Bálint: *Az halando es iteleltre menendo tellyes emberi nemzetnek Fenyos Tv̄kőró*. Melliet Leepes Balint Nytray Pűfpők Magyar Orfzagy Cancellarius minden űdvössege fzomiuhozo hiű kerefztyennek szeretettel aianll es dedical. Prága. 1616.
- Megrostálás = Pázmány Péter: *Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek, rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása (1609)*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Báthory Orsolya. Universitas Kiadó. Budapest. 2017. (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 9.)
- Öt szép levél = Pázmány Péter: *Egy keresztyén prédikátortúl, S. T. D. P. P. Az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinczi Péter uramhoz íratott Öt szép levél (1609) – Egy tudakozó prédikátor nevével íratott Öt levél (1613)*. Kiadta és a jegyzeteket írta: Horváth Csaba Péter. Universitas Kiadó. Budapest. 2019. (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 10.)
- Prédikációk = Pázmány Péter: *Posonban lött prédikáció (1610) – Pünkösöd után X. vasárnap első prédikáció (1636)*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Bajáki Rita és M. Horváth Mária. Universitas Kiadó. Budapest. 2020. (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 11.)
- Rövid felelet = *Reovid Felelet Ket Calvinista keonyvecskere. Mellyeknek egyke. Okat adgya, miért nem felelnek az Calvinista Praedikatorok az Kalauzra. Masika. Itinerarium Catholicumnak neveztetik*. Poson [Pozsony]. 1620.
- Setét hajnalcsillag = Pázmány Péter: *A' setet haynal-csillag-utan budoso Luteristak Vezetője. Mely útba igazította a' Vittebergai Academiának Fridericus Balduinus-által ki-bocsátot feleletit a' Kalauzra*. Bech [Bécs]. 1627.
- Szenci Molnár Albert 1610. *Novae grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae et perspicuis exemplis illustratae libri duo / Autore Alberto Molnar Szenciensi. Hannoviae [Hanau]. 1610.*
- Szenci Molnár Albert 2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610): új magyar grammatika két könyvben*. Fordította: C. Vladár Zsuzsa, Constantinovits Milán. Szerkesztette: Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222. Budapest.
- Szenci, Napló = *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi: Szabó András. Universitas Kiadó. Budapest. 2003.
- Szenci, Psalterium = *Psalterium Ungaricum, Szent David királynac es propheetanac szaz ötven soltari az franciai notáknac és versek nec módgyokra most*

- úyonuan magyar versekre forditattac es rendeltettec, az Szenci Molnar Albert által. Herbornában. Nyomtattatott Hollos Christof által. 1607.*
- Tíz bizonyosság = *Az mostan tamat vy tvdomaniok hamissaganak Tiiz nilvan valo bizonyisaga. Es reovid intes A Teoreok Birodalomrvl, es vallasrvl. Graz. 1605.*
- Veresmarthy 1611 = *Tanacskozás, mellyiket kellyen az külömböző valláfok közöttül válafztani.* Veresmarti Mihály által, egy tudós embernek írásából Magyarra fordítottatott. Pozson [Pozsony]. 1611.
- Vizsolyi Biblia = *Szent Biblia az az Istennec Ó es Wy Testamentumanac prophetac es apostoloc által meg iratott szent koenyvei.* Magyar nyelvre fordítottatott egézfzen és wijonnan, az Iftenec Magyar országban való Anya szent Egyházának epüléfére, Visol [Vizsoly]. 1590. Nyomtattatott Mantskovit Bálint által. Fordította Károli Gáspár. Reprint: Európa – Magyar Helikon. Budapest. 1981.

Hivatkozások

- Ajkay Alinka 2016. Jegyzetek. In: *Pázmány Péter Keresztyéni felelet a megdűcsöült szentek tiszteletirűl, értűnk való könyörgésekrűl és segítségűl hívásokrul (1607).* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Ajkay Alinka. Universitas Kiadó. Budapest. 219–351.
- Bajáki Rita 2006. Pázmány *Imádságos* könyvének szövegkritikájához. In: Hargittay Emil (szerk.): *Textológia és forráskritika. Pázmány-kutatások 2006-ban.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 61–71.
- Báthory Orsolya–Hargittay Emil (szerk.) 2014. *Pázmány Péter: Felelet (1603).* Jegyzetek a szövegkiadáshoz. Universitas Kiadó. Budapest.
- Berente Anikó 2016. Adalékok a *-ban/-ben, -ba/-be* késő középmagyar kori használatához. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.* Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 7–17.
- Bűky Béla 1962. Hogyan korrigált Pázmány? *Magyar Nyelv* 58: 346–56.
- Dézsai Lajos (szerk.) 1898. *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Forgács Tamás 1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 34: 17–23.
- Geleji Katona István 1645. *Magyar grammatikátska.* Jegyzetekkel újra kiadta Simonyi Zsigmond. Athenaeum. Budapest. 1906 (Nyelvészeti Füzetek 30.)
- Hargittay Emil 2009. A Pázmány kritikai kiadás. In: Hargittay Emil: *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében.* Universitas Kiadó. Budapest. (Historia Litteraria, 25.) 11–18.
<http://textologia.iti.mta.hu/csv/kiadvany.php?item=3> (hozzáférés: 2021. január 25.)

- Hargittay Emil 2019. *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újrajrása*. Universitas Kiadó. Budapest.
- Kalcsó Gyula 2009. *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban*. Liceum Kiadó. Eger. (Pandora Könyvek 21.)
- Kalcsó Gyula 2018. Nyelvjárások konvergenciája a korai nyomtatványokban és a Károlyi-bibliában. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 76–96.
- Kiss Ignác 1879. Pázmány nyelve. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: I-II, 177–247, III, 325–89.
- Kontra Miklós 1998. Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. JGyF Kiadó. Szeged. 9–22.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 284–318.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 355–410.
- Kovács Gergely 2003. Szövegalkotási tendenciák Pázmány Péter vitairataiban: A kompiláció és a helyesírás kérdései. In: Hargittay Emil (szerk.): *Tudományos diákköri dolgozatok. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. Piliscsaba. (Pázmány Irodalmi Műhely – Opuscula Litteraria 1.)* 7–24.
- Mátyus Kinga 2011. *-ba, -ban* elméletben és gyakorlatban: A (bVn) változó variabilitása a BUSZI-2 öt foglalkozási csoportjában. In: Hires-László Kornélia–Karmacs Zoltán–Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban: a 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – Hodinka Antal Intézet. Budapest – Beregszász. 303–11.
- Németh Miklós 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Németh Miklós 2008. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. JGyF Kiadó. Szeged.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Budapest. 1890–1893.
- Riedl Szende 1864. *Magyar nyelvtan*. Pfeiffer Ferdinánd. Pest.

- Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. JGyTF Kiadó. Szeged. 57–84.
- Simonyi Zsigmond 1888. *A magyar határozók* I. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Stoll 1971 = *Régi magyar költők tára XVII. század*. 6. kötet. *Szenci Molnár Albert költői művei*. Sajtó alá rendezte: Stoll Béla. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1971.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 2005. *A szűkebb és a tágabb haza nyelve. Népryelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok*. Szerkesztette Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest.
- SzT. = Szabó T. Attila (főszerk. 1–7), Vámszer Márta (8–11), Kósa Ferenc (12), Fazakas Emese (13–14) 1975–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes* 1–14. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest (1–4.); Akadémiai Kiadó. Budapest (5–8.); Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (9–14.).
- Tótfalusi Kis Miklós 1697/1985. *Apologia Bibliorum*, Kolozsvár, 1697. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre. Fordította Fekete Csaba. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, a Magyar Bibliatanács kiadója. Budapest.
- Trócsányi Zoltán 1954. A régi magyar könyvek kézírata, kiadása és nyelve. *Magyar Nyelv* 52: 242–246.
- Tsétsi János 1708/2009. *Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. A bevezető tanulmányt írta: Korompay Klára. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230. Budapest.
- C. Vladár Zsuzsa 2009. Bevezetés Tsétsi János Orthographiájának magyar fordításához. In: Tsétsi János 1708/2009, 11–13.
- C. Vladár Zsuzsa 2016. *A korai magyar grammatikák*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 191.)

Sinkovics Balázs
Szegedi Tudományegyetem BTK,
Magyar Nyelvészeti Tanszék
sinkov@hung.u-szeged.hu